

Міністерство освіти і науки
Обласний комунальний позашкільний навчальний заклад
«Рівненська Мала академія наук учнівської молоді»
Рівненської обласної ради
Відділення історії
Секція археології

Б. А. Звіздецький – дослідник городищ
літописних древлян

Науково-дослідницька робота
учениці 11 класу
Кам'янської ЗОШ І-ІІІ ст.
Бурмаки Олесі Василівни

Науковий керівник:
вчитель історії
Коханевич
Світлана Григорівна

Рокитне – 2014

Зміст

Вступ.....	3
Розділ I Історіографія.....	5
Розділ II Б. А. Звіздецький – дослідник літописних древлян.....	12
2.1. Біографія Б. А. Звіздецького.....	12
2.2. Внесок Б. А. Звіздецького у дослідження древлян.....	15
Розділ III Городища IX –XIII ст. на території літописних древлян.....	18
3.1. Хронологія древлянських городищ.....	18
3.2. Топографія, площа древлянських городищ.....	22
3.3. Іскоростень – центр древлянських земель.....	25
Висновки.....	29
Список використаної літератури.....	31
Додатки	

Вступ

За останні десятиліття наука досягла значних успіхів у розробці історії найдавнішого минулого Київської Русі - від часу її виникнення і до падіння під ударами орд Батия в середині XIII ст. Цілком справедливо більшість науковців розглядають даний період як закономірний поступальний процес формування та розвитку феодальної суспільної формації та феодального способу виробництва, аналогічного більшості інших європейських регіонів. Важливу роль у вивченні цього періоду відіграв археологія. Дуже часто повна відсутність, або ж крайня фрагментарність письмових джерел визначає її вирішальне значення у висвітленні того чи іншого кола проблем. Особливе місце серед археологічних пам'яток посідають укріплені поселення, виявлення, дослідження та класифікація яких має принципове значення для вирішення питань, пов'язаних не тільки з історичною географією чи соціально-політичною історією Давньоруської держави, але й для розуміння загального процесу генези феодальних відносин на Русі.

Особливо інтенсивно в останній час вивчались укріплення в південно-західному ареалі розселення східних слов'ян, який став основним ядром формування єдиної держави - Київської Русі.

Проте, незважаючи на це, слід відзначити, що в межах сучасної України залишаються регіони, де питання, які нас цікавлять, не знайшли поки що відповідного висвітлення. Одним з них є племінна територія древлян. Тут зафіксовані чисельні городища, як кінця I тис. н. е., так і більш пізні - XI—XIII ст., які існували в епоху Київської Русі. Саме ці пам'ятки і є предметом нашого дослідження.

Особливий внесок у вивчення городищ древлян зробив Богдан Андроникович Звіздецький, тому в даній роботі буде розглянуто його життєвий та творчий шлях, а також результати його археологічних досліджень.

Метою роботи є дати загальну характеристику древлянських городищ та детально охарактеризувати центр древлян – м. Іскоростень.

Актуальність вивчення древлянських городищ полягає в тому, нині є багато суперечностей щодо їх існування та значення.

У процесі роботи будуть використані загальнонаукові і конкретно-історичні методи: аналізу і синтезу, порівняльно-історичний, статистичний, аналітико-синтетичний, проблемно-хронологічний, історико-топографічний.

У географічному відношенні племінна територія древлян охоплювала зону Українського Полісся на Дніпровському Правобережжі в межиріччі Горині, Случі, Тетерева і Дніпра. Слід відзначити, що з середини X ст. древляни втратили свою автономію та увійшли до складу Давньоруської держави. Їх землі з XI ст. стали часткою Київської землі - головного домену великокнязівської влади. Тому терміни "древляни", "Древлянська земля" по відношенню до пам'яток XI—XIII ст. є умовними поняттями і використовуються в нашому дослідженні як робочі для розв'язання об'єктивних завдань - на прикладі компактної території з'ясувати історико-культурний розвиток регіону, а також загальні закономірності та відмінності, що характеризують його по відношенню до іншого східнослов'янського світу.

Хронологічні рамки роботи охоплюють, головним чином, IX - середину XIII ст. Нижню хронологічну межу вибрано не випадково. Саме у IX ст. у східнослов'янському світі відбулись помітні зрушення в соціально-економічній сфері, що підготували ґрунт для остаточного встановлення феодальних відносин. У IX ст. на території древлянського племінного союзу виникають чисельні укріплені поселення, які є індикаторами складного процесу стратифікації суспільства та виникнення державних інститутів. Верхня хронологічна межа збігається з навалою на Південно-Західну Русь орд Батия. У боротьбі з ними гинуть чи занепадають більшість укріплень регіону.

Джерельною базою роботи є археологічні матеріали, отримані більш ніж за столітній період вивчення древлянських городищ. В роботі буде зроблено вибірку цих пам'яток та аналіз матеріалів, які з них походять.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання систематизованого фактичного матеріалу та теоретичних надбань при підготовці узагальнюючих праць; у навчальному процесі в середніх закладах освіти, при викладанні предметів суспільних дисциплін, особливо в класах з профільним вивченням історії.

Розділ I Історіографія

Вивчення археологічних пам'яток Древлянської землі, в тому числі й городищ, має спільну історію з іншими регіонами нашої країни. Перші праці дореволюційної історіографії з даної проблеми зводились, як правило, до занадто докладного коментування літописних текстів та опису життєдіяльності представників правлячої верхівки. Разом з тим, рівень матеріальної та духовної культури, процеси класоутворення та зародження державних інститутів лишалися поза увагою перших дослідників чи отримували лише спрощене пояснення, яке не мало під собою твердого науково-методологічного підґрунтя.

Ситуація змінилася на краще в середині XIX ст., коли в царській Росії помітно виріс інтерес до давньої історії країни. Його поживлення нерозривно пов'язане з археологічними дослідженнями, які відкрили якісно нове джерело. Щоправда, перші роботи археологів мали ще дилетантський характер та супроводжувались розкопками переважно курганних старожитностей, що дозволяли отримати досить ефектні знахідки.

До середини XIX ст. належать перші спроби складання місцевих зведень-каталогів, в яких подавався короткий та далеко не повний опис археологічних пам'яток того чи іншого регіону. Головним чином враховувались пам'ятки, які мали чіткі наземні ознаки - курганні могильники та городища. Разом з тим, іноді вказувались їх розміри; топографічні прив'язки на місцевості по відношенню до найближчих населених пунктів, а також пов'язані з ними народні легенди та перекази. Так були вперше описані деякі городища та кургани, що знаходяться в ареалі літописних древлян.

У другій половині XIX ст. археологічні роботи вже мали більш цілеспрямований характер. Накопичення великої кількості матеріалів розкопок слов'янських курганів у різних губерніях Росії дозволило деяким вченим, виходячи з відмінності способу поховального обряду та супроводжуючого інвентарю, накреслити приблизні кордони розселення племінних союзів, згаданих "Повістю минулих літ". [25, с. 12] Що стосується укріплених поселень-городищ, то їх дослідження в цей час практично не проводилось, за виключенням спроб пошуків скарбів.

Разом з тим слід відзначити, що саме в цей період у багатьох губерніях Росії склалися докладні археологічні карти. В досліджуваному регіоні такі карти, на підставі даних земських та статистичних комітетів повітів та волостей, були складені професором Київського університету св. Володимира, В. Б. Антоновичем. В археологічних картах Київської та Волинської губерній були скрупульозно зібрані повідомлення про десятки стародавніх городищ, наведено їх розміри, подано загальний опис характеру оборонних споруд та деяких типів знахідок, виявлених випадково на їх поверхні під час сільськогосподарських чи інших робіт. Деякі з позначених на картах городищ були особисто оглянуті автором. Збірні каталоги археологічних пам'яток Київської і Волинської губерній, складені В. Б. Антоновичем, не втратили свого значення навіть на сьогоднішній день. Майже за сто років, багато із відмічених у них археологічних об'єктів виявилися повністю чи частково зруйнованими. Тому, дані В. Б. Антоновича часто допомагають сучасним дослідникам у встановленні їх первісного вигляду, розмірів, прив'язок на місцевості тощо.

Наприкінці XIX - початку XX ст. посилювався інтерес дослідників до старожитностей городищ. Значною мірою це відноситься до С. С. Гамченка - невтомного дослідника старожитностей Волинської губернії. Вивчаючи Житомирський могильник, автор не тільки детально описав самі кургани, але й, можливо, вперше у вітчизняній практиці спробував пов'язати їх із розташованими поруч синхронними поселенськими структурами. У 1896 р.

С. С. Гамченко за завданням Імператорської Археологічної комісії провів розвідку в середній течії р. Случ. Як і в попередні роки, головну увагу вчений приділив дослідженню курганів, але, разом з тим, автор розкопав частину укріпленого майданчика древнього городища в районі сучасного Мирополя.

Розкопки стародавніх городищ, розташованих у східній частині Волинської губернії, проведені С. С. Гамченком, хоч і були далекими від вимог сучасної методики досліджень, все ж таки мали новаторський характер.

Прагнення пов'язати в одне ціле матеріали курганних старожитностей та матеріали культурного шару городищ і поселень, розгляд пам'яток комплексно - ці риси відрізняють С. С. Гамченка від інших його сучасників-вчених, і дозволяють стверджувати, що саме він підготував сприятливий ґрунт для подальшого вивчення стародавніх поселень у розглядуваному регіоні.

Наступний етап досліджень розпочався вже у пореволюційний час. В тяжкі роки громадянської війни та післявоєнної руїни археологи-ентузіасти Житомирщини - І. Ф. Левицький, Ф. А. Козубовський та інші під загальним керівництвом С. С. Гамченка, при майже повній відсутності державних джерел фінансування, проводили обстеження археологічних пам'яток регіону, виявляли та паспортизували нові городища, кургани та могильники. Пожвавленню роботи на місцях сприяла організація окружних музеїв у Житомирі, Бердичеві та Коростені. Місцеві музеї виявилися тими осередками, навколо яких пізніше згуртувалися кадри археологів нового покоління.

На початку 20-х років у Коростені плідні дослідження проводив Ф. А. Козубовський, який очолив, власне кажучи, всю археологічну службу в історичному центрі Древлянської землі. Завдяки його роботам наука отримала нарешті можливість уявити історичне обличчя Іскоростеня не за легендами та скупими літописними звістками, а на підставі археологічних реалій.

Візуальні спостереження характеру культурних нашарувань, фіксація окремих курганів та курганних груп, шурфування та розкопки, проведені автором у різних частинах міста та його околиць, дозволили йому уточнити історичну топографію цього ранньофеодального центру. Отримані в ході археологічних робіт предмети духовної та матеріальної культури дали можливість намітити шляхи вирішення питань загального хронологічного взаємовідношення різних груп пам'яток та подальшої долі найдавнішого населення літописного Іскоростеня.

Слід відзначити, що Ф. А. Козубовський неодноразово повертався до коростеньських матеріалів, приділяючи особливу увагу городищам. На жаль, роздуми та висновки автора дійшли до нас тільки в коротких резюме "Наукових записок", які дають лише мінімальну інформацію. Але навіть з цих, далеко не повних даних витікає, що автор значно просунувся в розробці питань хронології та історичної інтерпретації матеріалу.

Дослідження Коростенських городищ проводилось у 1934 та 1940 роках спеціалістами-археологами ПМК АН УРСР, однак майже вся польова документація загинула під час Великої Вітчизняної війни. Лише незначна частина щоденникового матеріалу про ці розкопки зберігається в НА ІА НАНУ. З них витікає, що на коростенському городищі №3 під верхніми культурними нашаруваннями було виявлено значну кількість грубої ліпної та кружальної кераміки слов'янського типу, прикрашеної суцільними горизонтальними та хвилястими лініями. Автори розкопок датували її IX-X ст., протиставляючи їй кераміку верхнього культурного горизонту, яка, на їхню думку, датувалася XI-XIII ст. [6, с. 9]

Паралельно роботам у північній частині Житомирщини, Бердичівський окружний музей розгорнув широкомасштабні роботи по виявленню та паспортизації археологічних пам'яток півдня регіону. Очолив їх Ф. М. Мовчанівський.

У другій половині 30-х років археологами-славістами ПМК АН УРСР були зроблені спроби дослідження залишків ще однієї укріпленої пам'ятки,

розташованої в межах Древлянської землі - комплексу городищ поблизу с. Городське на р. Тетерів, що ототожнюються з літописним Городеськом, згаданим під 1257 р. З цією метою було створено Поліську історико-технологічну експедицію, яка повинна була, крім головної мети, також виявляти та вивчати пізньосередньовічні домниці Полісся. Археологічні роботи очолили Ф. М. Мовчанівський та В. П. Петров. Під їх керівництвом були розпочаті розкопки центрального городища комплексу - "Вал", а також "Малого" городища та поселення в урочищі "Червона гора".

На першому городищі досліджувались залишки потужних дерев'яно-земляних оборонних конструкцій валу, виконаних у вигляді зрубів. Частина з них виявилась житловими приміщеннями, які загинули під час пожежі. Під завалом, утвореним згорілими колодами, що впали до середини, землею, камінням і глиною було виявлено рештки захисників Городеська, а також численні предмети домашнього побуту та озброєння - жорна, обвуглені зерна злаків, скляні браслети, ножі і десятки наконечників залізних та кістяних стріл. [6, с. 10]

На "Малому" городищі Городеська Поліська експедиція у 1936 р. розкопала декілька житлових напівземлянок, а також виробничих майстерень для виплавки заліза сиродутним способом. Такі ж залишки горнів було виявлено через декілька років неподалік від "Малого" городища - в урочищі "Червона гора".

Підбиваючи підсумки дослідження окремих городищ Древлянської землі в 30—50-ті роки ХХ ст., слід визнати, що вони мали важливе значення для становлення археологічної науки в цілому. Поступове накопичення археологічного матеріалу, отриманого в процесі польових досліджень, дозволило розробити хронологічну шкалу старожитностей кінця I - початку II тис. н. е. для досліджуваного регіону та порівняти її з іншими східнослов'янськими землями. Розкопки городищ широкими площами дали уявлення про багато невідомих аспектів вітчизняної історії рівень продуктивних сил та виробничих відносин, майнову диференціацію

населення та процес класоутворення, появу та розвиток державних та духовних інститутів.

Проте, слід відзначити, що концентрація зусиль археологів лише на окремих пунктах, не давала достатньої уяви про місце цих пам'яток в загальній схемі синхронних їм укріплень регіону. Це значно збіднювало висновки дослідників стосовно динаміки виникнення, розвитку та загибелі подібних пам'яток, тобто, значною мірою впливало на загальноісторичні висновки. Тому поруч з розкопками, актуальним завданням залишалось виявлення та класифікація стародавніх укріплень, розташованих в межах Древланської землі, а також визначення хронологічних рамок їх існування.

Однією з перших спроб узагальнення результатів обстеження древланських городищ стала робота П. М. Третьякова, написана на підставі власних розвідок, проведених у 1940 та 1946 рр. у низці поліських районів Київщини та Житомирщини. Отримані дані дозволили автору виділити декілька укріплень з культурним шаром IX-X ст., які він пов'язував з "градами" древлан "Повісті минулих літ". Всі вони розташовувалися у басейнах річок Тетерева, Ужа та Случі. На думку автора, характерною ознакою древланських укріплень було їх "гніздове" розташування на високих корінних берегах річок. Як приклад, П. М. Третьяков наводив Коростень і Городськ, де декілька ізольованих одне від одного городищ розташовувалися в межах візуальної видимості і дійсно складали єдиний комплекс. [6, с. 12]

До кінця 50-х років робота П. М. Третьякова залишалася єдиною та далеко не беззаперечною спробою класифікації древланських "градів".

Наприкінці 50-х - у 60-ті роки дослідження в розглядуваному регіоні проводила І. П. Русанова, яка виявила десятки раніше не врахованих могильників і поселень слов'янського часу та доби Київської Русі. Деякі з них були тією чи іншою мірою досліджені розкопками, результати яких опубліковані автором у низці робіт, в тому числі в узагальнюючому збірному каталозі пам'яток VI-IX ст. Що ж стосується городищ Древланської землі, то їм було приділено значно менше уваги. Головним чином, перевірялась їх

наявність за даними археологічних карт В. Б. Антоновича, збирався підйомний матеріал та інколи складалися плани обстежених пам'яток. Саме тому у збірці І. П. Русанової представлено значно менше укріплених поселень древлян, ніж поселень відкритого типу та могильників.

Незважаючи на це, роботи І. П. Русанової відіграли позитивну роль, особливо в розробці питань хронології та типології слов'янських старожитностей північної частини Правобережної України VI-X ст. І. П. Русанова перша з радянських вчених зробила спробу накреслити ареал древлян на підставі всіх відомих їй даних станом на кінець 50-х рр.

Більш конкретні дані про городища Древянської землі вдалося отримати М. П. Кучері, який цілеспрямовано обстежував укріплені пункти кінця I - початку II тис. н. е. на території України. Дослідник отримав дані про топографію їх розміщення, характер та устрій оборонних споруд, розміри та загальну площу укріплених майданчиків тощо. Детальний аналіз отриманого матеріалу - головним чином кераміки з пошкоджень культурного шару, а також шурфування багатьох пунктів, дали можливість виділити ранні древянські укріплення IX-X ст. і укріплення, що виникли та функціонували вже в період Київської Русі, тобто, головним чином, у XI-XIII ст.

Майже ціле десятиріччя після робіт М. П. Кучери польові дослідження в регіоні Древянської землі не проводились. Однак було б не коректно не відзначити низку узагальнюючих робіт, що вийшли за цей період, в яких так чи інакше підіймалися питання соціально-економічного та політичного розвитку краю у IX—XIII ст. В них, разом з письмовими джерелами, аналізуються також матеріали відомих за останніми дослідженнями укріплених поселень.

З 1987 по 2006 р. цілеспрямовані систематичні дослідження старожитностей Древянської землі проводила експедиція Інституту археології НАНУ під керівництвом Б. А. Звіздецького. За цей час були проведені розкопки стародавнього укріплення в м. Малин на р. Ірша, яке досліджували П. М. Третьяков та М. П. Кучера.

З 1988 р. проводяться стаціонарні дослідження городищ літописного Возв'язля, розташованого на р. Случ у районі сучасного міста Новоград-Волинського. Вони дозволили встановити час виникнення пам'ятки ... скласти уявлення про конструктивний устрій оборонних споруд.

Наряду з цим, у 90-х рр. Б. А. Звіздецьким було проведено повторне обстеження пам'яток VIII—XIII ст. у м. Коростені, що дозволило поточнити історичну топографію цього ранньофеодального центру, визначити відносну хронологію окремих археологічних пунктів, намітити шляхи подальшого вивчення. [7, с. 4]

Результати розкопок і розвідок 1987-1997 рр. та узагальнення вже відомих у літературі даних дозволили Б. А. Звіздецькому поточнити час виникнення укріплень в ареалі літописних древлян, а також намітити конкретні шляхи вирішення деяких питань, пов'язаних з подітною організацією та соціально-економічним розвитком регіону напередодні утворення єдиної Давньоруської держави.

Безсумнівно, вивчення городищ Древлянської землі повинно висвітлити питання, пов'язані з політичною організацією давніх ранньокласових суспільств, соціально-економічним рівнем їх розвитку, зародженням класових ранньодержавних та ідеологічних інститутів.

Розділ II Б. А. Звіздецький – дослідник літописних древлян

2.1. Біографія Б. А. Звіздецького

Зона українського Полісся багата на пам'ятки різних археологічних культур, але цей регіон є ще маловивченим. Зрідка зону Полісся протягом XIX-XX ст. вивчали археологи різних держав, але серед них не було жодного вихідця з Рівненського Полісся. Першим із них став житель селища міського типу Березне Богдан Андроникович Звіздецький, який у 1984 році

закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка за спеціальністю “Історик-археолог”. (Додаток № 1)

Народився Богдан Андроникович в інтелігентній сім’ї. Мама, Ганна Григорівна Луцик-Царук, родом з с. Сільце, що поблизу Березного. В 1935 р. закінчила в м. Перемишлі українську жіночу учительську семінарію і 45 років викладала в школах різних районів Рівненщини німецьку мову. Батько Андронік Павлович Звіздецький родом з села Велика Любата на Костопільщині. Закінчив в м. Острозі учительську семінарію. Вчителював в Ковельському районі та на Рівненщині. В роки Другої світової війни викладав в школі молодших командирів УПА історію України. Після 10 років концтаборів йому було заборонено працювати в навчальних закладах. [19, с. 3]

В 1958 році в сім’ї Звіздецьких народилася друга дитина – син, якого назвали Богданом. В 1962 році сім’я переїжджає з Дубнівського району в Березне.

У 1965 році Богдан пішов у перший клас Березнівської восьмирічної школи. В 1975 році закінчив Рівненську середню школу-інтернат №2. Під час навчання в інтернаті він дізнався, що під м. Берестечком, на місці битви козаків з поляками у 1651 році, проводяться археологічні розкопки під керівництвом вченого-археолога І.К.Свешнікова. Під час літніх канікул та після закінчення школи Богдан працював на розкопках землекопом. В 1976-78 р.р. служив у лавах Радянської Армії. Після армії майже рік працював у Березнівському райкомі ЛКСМУ секретарем комітету комсомолу швейної фабрики.

В 1979 році вступив на історичний факультет КДУ ім. Т.Г. Шевченка. Потім одружився зі своєю київською однокурсницею і залишився в Києві.

В Інститут археології НАН України Богдана Андрониковича було прийнято в серпні 1984 року на посаду старшого лаборанта. У 1986-89 р. р. навчався в аспірантурі. У 1990 році захистив кандидатську дисертацію

“Городища IX-XIII ст. на території літописних древлян”. З 1990-95 років був ученим секретарем відділу.

Сусідня Житомирська область є одним з найменш досліджених в археологічному відношенні регіонів України. Суцільних розвідок, які б охоплювали певні територіально-адміністративні осередки області, чи повних обстежень окремих водних артерій регіону не було зроблено. В кінці 1980-х планувалось провести широкі пошукові польові дослідження з метою обстеження стану відомих у фаховій літературі пам’яток та відкриття нових об’єктів. Проте аварія на Чорнобильській АЕС у 1986 р. відклала вирішення поставлених завдань. Тільки після створення при МНС України історико-культурної експедиції фахівці отримали можливість провести планомірне вивчення районів Житомирської області, які найбільше постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Богдан Звіздецький активно включився в процес вивчення Житомирщини. Його метою було виявити, обстежити і вивчити городища, поселення, могильники літописних древлян.

В 1988-1993р.р. експедиція Інституту археології НАН України (керівник Б.А. Звіздецький) дослідила найдавніші нашарування сучасного м. Новоград-Волинського Житомирської області. Досліджено початки спорудження в XV ст. фортеці міста, а також упродовж кількох археологічних сезонів проведено стаціонарні роботи на двох давньоруських городищах XII-XIII ст., що розташовані в північній околиці Новоград-Волинського на правому березі р. Случ. [19, с. 3]

Богдан Андроникович проводив широкомасштабні польові роботи з виявлення, фіксації та дослідження пам’яток на території, яку заселяли літописні древляни, зокрема і в районах, що постраждали від наслідків на Чорнобильській АЕС. Він розкопав широкими площами низку городищ і поселень VIII-XIII ст. (Гульськ, Новоград-Волинський, Коростень, Малин).

Молодий археолог понад 10 років ретельно майже щорічно обстежував

околиці Коростеня і працював в архівах, шукаючи сліди майже повністю зруйнованих двох городищ стародавнього Іскоростеня. Столиця древлян була знайдена і досліджена. Здобутий матеріал послужив для підготовки і проведення міжнародної наукової конференції «Стародавній Коростень і слов'янські гради VIII-IX ст.» До конференції Б.А. Звіздецький встиг видати збірку наукових праць.

З січня 2006 р. Б.А. Звіздецького було переведено на посаду старшого наукового співробітника.

16 вересня Богдан Андрониковича Звіздецького не стало. Відійшов з життя повний сил і планів наш земляк, який залишив нам свої багаті напрацювання у вивченні поліської зони.

Богдан Андроникович часто публікувався в наукових виданнях, брав активну участь у наукових конференціях. Останні кілька років дослідник багато працював над обробкою отриманого матеріалу. Готував до видання узагальнюючу працю „Старожитності Іскоростеня”. Безперечно, науковий доробок вченого стане важливим підґрунтям для подальшого дослідження археологічної історії нашого краю.

2.2. Внесок Б. А. Звіздецького у дослідження древлян

Питання розвитку племінних союзів східних слов'ян є важливим насамперед тому, що поєднання господарських, культурних, філософських (культових) традицій склали основу ментальності української народності. Саме вивчення проблем динаміки життя східнослов'янських етнічних об'єднань в різних аспектах дає можливість визначити їх самобутнє місце та оригінальну роль в історії Київської Русі як державного формування.

Одним із таких самобутніх племінних союзів, який мав безпосередній вплив на хід формування Руської держави в період київської доби та загальної ментальності давньоруської народності був древлянський. У зв'язку з цим завданням дослідження є визначення основних напрямків впливу на розвиток Русі в політичному, культурному та господарському аспектах.

Богдан Звіздецький багато років присвятив дослідженню древлянських земель. Зокрема в своїй праці «Городища IX – XIII ст. на території літописних древлян», він подає детальний аналіз поселень давньоруського часу, розташованих на території, зайнятій племенами літописних древлян.

Одним із головних питань у дослідженні історії древлян є визначення території їх заселення. Офіційно прийнято вважати, що VI – XII ст. На півночі їх землі доходили до р. Прип'яті, на південь – до річок Здвижу і Тетерева, на сході – до Дніпра, а на заході до межиріччя Случі й Горині. В інших виданнях відзначається, що у IV-VII ст. древлянські племена селились на північ від Тетерева у басейні річок Ужа і Случі. В.Данилевич у свою чергу говорить про те, що древлянська земля починається з північного берегу р. Ірпінь і доходить на півночі до р. Прип'ять. На заході її межею є р. Уборть, а на південному заході древляни мешкали у верхній течії Роставиці (на Сквирщині). На думку А.П.Томашевського у VIII-IX ст. відбулась стабілізація заселення древлян у середніх течіях Тетерева і Случі та верхів'ях Ужа. Важливі дослідження у цьому аспекті було здійснено І.П.Русановою, яка визначає проживання древлян у I тисячолітті н.е. по берегах річок Случ, Уборть, Прип'ять, Норинь, Уж, Ірша, Тетерів, Гуйва, Гнилоп'ять.

(Додаток № 2)

Другим визначальним моментом у розкритті місця і ролі древлян в давньоруській історії є так звані міста-гради, оскільки в джерелах, які дають інформацію про Київську землю, до якої включають і територію древлян, називається близько 80 таких поселень. Щодо древлянських gradів, то тут визначають наступні: Іскоростень (м. Коростень), Вручий (м. Овруч), Здвижень (с. Здвижка), Ушеськ (сmt. Ушомир), Городеськ (с. Городське), Деревич, Котельнич, Неятин, Мичеськ, Колодяжин (с. Колодяжне), Малин, Звягель (м. Новоград-Волинський) та ін. (Додаток № 3)

Звичайно, не можна однозначно стверджувати, що всі вищеназвані древлянські гради відігравали роль міст. Оскільки місто являє собою пункт, де концентрується значна маса населення, матеріальних та фінансових ресурсів, інтелектуального потенціалу і створюється відповідна до цього інфраструктура, то можна вважати, що головними містами у древлян були саме Іскоростень і, очевидно, Вручий. Зокрема, П.М.Третяков робить висновок, що гради – це не міста і навіть не військові укріплення, а укріплені садиби, в яких сиділи “кращі мужі з родами своїми” [20, с. 5].

Проте, на нашу думку древлянські гради служили й певними форпостами для захисту земель від зовнішніх вторгнень. Показовим у цьому є Малин. Власне саме поселення було невелике, але достатньо укріплене як природним ландшафтом, так і штучними валами. За даними П.М.Третякова його площа становила близько 2000 м², а В.Б.Антонович зазначив, що “на березі р. Ірші розташоване чотирикутне городище 87 сажнів в окружності”. Б.А.Звіздецький, який досліджував Малинське городище у 1987 році, зазначає, що воно є овальним у плані, розмірами 55 x 60 м, площею трохи більше 0,3 га [9, с. 4]. Окремі поселення виконували роль торгових центрів. Наприклад, таким окремі дослідники краю вважають древній Житомир, оскільки однією з гіпотез походження назви сучасного обласного центру визначається поєднанням слів “жито” і “міряти”. Таким чином, населений пункт в древлянські часи міг служити центром торгівлі злаками.

Доля древлянських міст-градів складалась по-різному. Одні мають тривалу безперервну історію, а інші припиняли своє функціонування, а потім відроджувались на тому ж місці. Зокрема, Б.А.Звіздецький вважає, що Малин пережив три фази свого функціонування: перша – VIII-X ст.; друга – XII-XIII ст.; третя – XV-XVIII ст.³². Щоправда, практично для всіх древлянських міст була єдина трагічна доля, яка спіткала їх під час монголо - татарського нашествия. Це може бути свідченням того, що невеликі древлянські міста-гради чинили опір завойовникам.

Загалом же древлянські гради відігравали багатофункціональну роль. По-перше, вони дійсно були родовими маєтками знатних древлян і при цьому могли служити адміністративними центрами певних територій. По-друге, беззаперечним фактом є й те, що вони виконували певні функції оборонних осередків древлянської землі. По-третє, древлянські гради були господарськими центрами, які відіграли певну історичну роль в акумулюванні традицій народності, які пройшли через всю історію давньої Русі. Окремі елементи таких господарських традицій дійшли, щоправда у модифікованому вигляді, й до нашого часу. Зокрема це стосується сфери бджолярства. Бортництво, як первісний вид бджолярства, був одним із поширених занять древлян. На думку М.І.Брицуна назва річки Уборть походить саме від цього заняття: “у борть” – шлях у бортні. Сьогодні бджолярство збережено як традиційний промисел місцевих мешканців і не лише у сільській місцевості та при цьому залишається одним із важливих елементів сільськогосподарського виробництва історичного древлянського краю.

Древляни зіграли й певну роль у політичній історії давньої Русі. Зокрема, це чітко простежується у досить тривалому протистоянні Іскоростеня і Києва. Найбільш відомий політичний конфлікт цих двох політичних центрів, який вилився у повстання древлян 945 року і смертю київського князя Ігоря. В результаті цього була здійснена спроба заволодіти київським престолом, що в принципі відображало існування на Русі автономічних тенденцій.

Таким чином, стає зрозуміло, що історія древлян як етнічної групи та ранньофеодального державного формування тісно перепліталась із загальними тенденціями розвитку давньоруської держави та її формування. Щоправда, окремі аспекти впливу древлян на динаміку розвитку Русі в різні історичні періоди потребують більш широкого та фундаментального дослідження.

Розділ III Городища на території літописних древлян

3.1 Хронологія древлянських городищ

Хронологія городищ Древлянської землі розроблена на сьогоднішній день вкрай недостатньо. На наш погляд, така ситуація пояснюється двома причинами. По-перше, відносно датування більшості відомих нині пам'яток зроблене на підставі аналізу предметів з підйомного матеріалу, знайденого під час розвідок. Ця обставина значною мірою ускладнює розробку загальної хронологічної шкали древлянських укріплень і надає їй більшу долю гіпотетичності.

Оскільки левову частку підйомного матеріалу складає кераміка, часто різних періодів і знайдена поза закритими комплексами, особливої актуальності набуває питання датування за керамічними аналогіями. Однак, досі немає великих узагальнюючих праць, присвячених генеральній лінії розвитку і локальним особливостям, а також датуванню слов'янської і давньоруської кераміки. Це є другою причиною, яка ускладнює встановлення відносної хронології древлянських городищ.

Однак слід відзначити, що за останні роки з'явилися праці, автори яких намагаються розв'язати питання типології та датування керамічних комплексів на матеріалах окремих регіонів чи великих, добре вивчених археологічних пам'яток, що мають чітку стратиграфію з монетами чи іншими речовими знахідками, які є надійними хронологічними реперами.

Якщо датування більш пізньої давньоруської кераміки XII—XIII ст. не викликає особливих суперечок серед вчених, то хронологія як більш ранніх, так і більш пізніх середньовічних керамічних комплексів є об'єктом пильної

уваги і вимагає подальшої розробки та уточнення. Одним з основних питань, що викликає розбіжності, є питання про час побутування ліпної слов'янської кераміки та її витіснення раннім кружальним (іноді також вживають термін ранньогончарним) посудом. Тобто, іншими словами, особливої гостроти набуває питання про час появи у східних слов'ян гончарного кола. Розв'язання цього питання несе у собі, на наш погляд, і важливе методологічне навантаження, адже від об'єктивності його вирішення залежить низка основоположних проблем, пов'язаних з реконструкцією тих чи інших соціально-економічних явищ і структур Давньої Русі.

Ще сорок років тому, досліджуючи давньоруське ремісниче виробництво, Б. О. Рибаків дійшов до висновку, що зачатки елементів гончарного кола з'являються у східних слов'ян вже у VIII ст. Повне ж витіснення ліпного посуду гончарним відбувається, за думкою дослідника, лише у X ст.

Однак масштабні розкопки, проведені в 50-60-х роках І. І. Ляпушкіним в ареалі поширення роменської культури, дещо змістили акценти в розв'язанні проблеми. Ґрунтуючись на результатах, отриманих при розкопках городища Новотроїцьке, дослідник стверджував, що слов'яни і опанували гончарне коло тільки на рубежі IX-X ст., і навіть на початку X ст.. гончарний посуд ще співіснував з ліпним. [6, с. 38]

Поглядам І. І. Ляпушкіна були співзвучні і висновки М. К. Каргера який вказував, що навіть у столиці Давньої Русі - Києві, опанування технікою гончарного кола відбулося лише у IX-X ст. На противагу їм, Ю. В. Кухаренко, який обстежував у цей же час цілу низку пам'яток кінця I тис. н. е. в Українському і Білоруському Поліссі, стверджував, що тут гончарне коло з'явилося вже у VIII ст., а в IX-X ст. вон панувало.

Важливий внесок у розробку питань хронології кераміки другої половини I тис. н. е. зробила І. П. Русанова, яка проводила дослідження в поліській зоні Дніпровського Правобережжя і на Волині. Що ж стосується хронології, то вона не підтримала погляди Ю. В. Кухаренка щодо виникнення гончарного кола у цьому регіоні вже у VIII ст., вважаючи, що це відбулося

значно пізніше. За її думкою, тут ліпна кераміка панувала ще і в IX ст., а появу гончарної слід віднести до рубежу IX-X ст., коли вона ще співіснує з ліпною і лише поступово її витісняє. Свої висновки І. П. Русанова аргументувала матеріалами, отриманими при розкопках поселень Буки і Шумське на Житомирщині, а також верхнім шаром городища Хотомель в пониззі Горині. Важливу ланку в ланцюжку доказів хронологічної шкали І. П. Русанової складало посилання на матеріали й висновки М. К. Каргера та 1.1. Ляпушкіна.

Однак сьогодні висновки дослідниці здаються не цілком беззаперечними. Так, відносячи поселення Буки й Шумське до IX ст., вона зазначає, що гончарний посуд складає тут незначний процент. Поряд з цим І. П. Русанова наводить дані про вкрай бідний культурний шар цих поселень, цілком справедливо вважаючи, що існували вони недовго.

Рубежем VIII—IX ст. датує появу гончарної кераміки в Північній Буковині Б. А. Тимощук. Наведені приклади переконливо свідчать, що опанування гончарним колом в південно-західних землях східного слов'янства слід відносити не до рубежу IX-X ст., а приблизно на століття раніше - до рубежу VIII—IX ст.

Аналізуючи кераміку городищ, Б. А. Звіздецький відзначив, що матеріали XI ст. відсутні на більшості з городищ, які існували у IX-X ст. Лише в Грубському, Іванкові, Овручі, Фрузинівці та Яроповичах знайдено досить значну кількість посудин XI ст., які свідчать про те, що життя тут не припинялося. Дуже рідкі й невиразні знахідки кераміки XI ст. в Городці, Тульську і Коростені свідчать про майже повне затухання життя в них.

Таким чином, з двох десятків укріплень Древянської землі, що існували у IX-X ст., поступальний розвиток демонструють лише п'ять, а ще на трьох життя ледь жевріє. (Додаток № 4) У X ст. повністю припиняють існування і більше ніколи не поновлюються укріплення в шести пунктах - Бараші, Бежів, городище на р. Церем, Маренин, Несолонь та Олевськ. Городища XII—XIII ст. вивчені значно краще. На деяких з них проведені стаціонарні дослідження

(Райки, Городське, Новоград-Волинський), а інші виділені на підставі аналізу кераміки. У XII—XIII ст. гончарство Давньої Русі досягає значного розвитку. У цей час відбувається уніфікація в прийомах виготовлення й обробки керамічної тари. Практично у всіх землях Русі оформлення верхньої частини посудини - вінця - абсолютно ідентичне - його загорнуто у вигляді валика і спрофільовано по внутрішньому краю борізкою [22, с. 298]

У XII-XIII ст. продовжують існувати городища, що виникли у IX-X ст.- Грубське, Іванків, Овруч, Фрузинівка та Яроповичі, а також городища IX-X ст., де у XI ст. інтенсивність життя значно скоротилась - Городець, Гульськ, Коростень. На всіх згаданих пунктах кераміка XII-XIII ст. складає значну кількість. У XII-XIII ст. знову повертаються до життя укріплення IX-X ст., що повністю занепали у XI ст.: Малин, Мирополь, і Новоград-Волинський, Пилиповичі, Райки. У той же час в ареалі Древлянської землі виникають чисельні укріплення, що не існували до XII ст.: Таких пунктів нараховується шістнадцять: Бельківці, Городище на р. Свинолужа, Городище на р. Кодинка, Городське, Соколова Гора, Зарічани, Корчівка. Лелів, Леніно, Медвин, Норинськ, Рудня-Городище, Сингури, Станишівка, Степок, Корець. До них слід додати ще два літописні центри - Ушеськ та Мичеськ, не ідентифіковані поки що з жодним із городищ.

Отже, у XII—XIII ст. на території древлян існував 31 укріплений пункт. Верхня хронологічна межа їх функціонування визначається серединою XIII ст., однак деякі з них функціонували й пізніше. На цю обставину вказують і літописні повідомлення 50-х років XIII ст., коли під час боротьби з монголо-татарами Данило Галицький захопив і зруйнував низку давньоруських фортець по Тетереву і Случі. Однак навіть після цього погрому деякі укріплення відроджуються і продовжують функціонувати.

Отже, можемо зробити такі висновки. Перші древлянські укріплення-"гради" виникли у VIII ст. (Малин). У IX-X ст. виникають і функціонують два десятки подібних укріплень, включаючи і два згадуваних літописом міста - Іскоростень (Коростень) та Вручий (Овруч). У XI ст. більшість "градів"

племінного періоду перестають функціонувати. У цей час існують лише п'ять-вісім городищ. XII ст. стало поворотним у відродженні фортифікаційного будівництва в ареалі Древянської землі. До восьми укріплень, що існували безперервно протягом IX-X ст., додалося ще двадцять три. Таким чином, у XII - середині XIII ст. функціонувало тридцять одне укріплення. З них 18 було засновано на нових місцях, і лише 5 зайняли незаселені в XI ст. городища племінних "градів", що функціонували в більш ранній час.

Практично всі городища Древянської землі, що існували у XII— XIII ст., припиняють своє існування у середині XIII ст. Поступальність розвитку протягом всієї історії, починаючи з IX ст., демонструє лише Овруч, адміністративний центр спочатку Древянської, а з включенням останньої до складу Давньоруської держави - один із центрів Київської землі.

3. 2. Топографія, площа древянських городищ

У літературі вже неодноразово зазначалося, що вибір місця для будівництва городищ аж ніяк не був випадковим. Повною мірою це положення стосується і городищ Древянської землі, як більш ранніх VIII-X ст., так і більш пізніх періоду Київської Русі. Важливу роль при виборі місця для будівництва укріплення мала топографія місцевості. Як правило, стародавні будівельники вибирали важкодоступні ділянки з розчленованим рельєфом, намагаючись максимально використати для засобів оборони його природні властивості. (Додаток №5) Такими в першу чергу були високі мисові виступи корінних берегів рік з крутими схилами, або ж природні останці в заплавах, а при їх відсутності - більш чи менш підвищені місця. В останньому випадку намагалися вибрати таке місце для укріплення, щоб хоча б один його бік мав природній захист - річку, глибокий яр.

Для надання укріпленню завершеної форми звичайно біля підніжжя мису з напільного боку зводили оборонні споруди у вигляді рову та валу, а схили, особливо похилі, штучно підрізали - ескарпували, для надання їм більшої крутизни.

Більшість городищ мають один укріплений майданчик і належать до городищ простого типу. Городища, що мають декілька укріплених майданчиків, належать до городищ складного типу.

Всього вдалося отримати відомості про 38 укріплень, розташованих в 33 пунктах. Немає достовірних даних про топографію городищ в Овручі та Корці. (Додаток № 6)

Більшість древлянських городищ належить до типу простих мисових. Таких укріплень нараховується 21: Бельківці, Городське Велике, Зарічани, Іванків, Коростень III, Коростень IV, Лелів, Леніно, Малин, Маренин, Медвин, Несолонь, Новоград-Волинський (Південне), Олевськ, Пилиповичі, Райки, Рудня-Городище, Сингури, Станишівка, Степок, Фрузинівка.

Дев'ять простих городищ, що мають тільки один укріплений майданчик, розташовані на природних останцях: Бараші, Городське Мале, Житомир - Замкова гора, Житомир - Соколова Гора, Коростень I, Коростень II, Мирополь, Норинськ, Яроповичі. Три городища, що мають просте планування, розташовані на незначному підвищенні чи на плоскій місцевості: Городище на Свинолузі, Городище на Кодинці, Корчівка.

У межах Древлянської землі лише п'ять з нині відомих городищ мають більше одного укріпленого майданчика і належать до укріплень складного типу. З них три (Городище на р. Церем, Гульськ, Новоград-Волинський (Північне), займають миси на високих корінних берегах рік. Городище біля с. Городець розташоване на трьох ізольованих останцях, що з'єднуються між собою вузькими перемичками. Одне з укріплень - Грубське - належить до типу комбінованих: основні його фортифікаційні споруди розташовані на плоскій місцевості, а внутрішня цитадель - так зване Мале городище, займає незначне підвищення на березі невеликого струмка, г; Слід зазначити, що відомості про деякі городища, розташовані на території літописних древлян, вже наводилися в археологічній літературі. Однак вони ніколи не розглядалися у всій сукупності, що значною мірою вплинуло на висновки попередніх дослідників.

Важливу роль при визначенні того чи іншого укріпленого пункту відіграють розміри майданчиків, захищених фортифікаційними спорудами. Б. А. Звіздецький подає дані для 38 городищ Древлянської землі. (Додаток № 7)

Виділяються чотири групи пам'яток: 1) з укріпленою площею до 0,5 га; 2) від 0,5 до 1 га; 3) від 1 до 3 га; 4) більше 5 га.

Найчисельніші городища першої групи. їх нараховується 23, що складає 60% загальної чисельності. Тут площа коливається від 0,05 до 0,09 га (Коростень II, Городище на р. Свинолужа) до 0,46 га (Яроповичі, Степок) Культурні нашарування IX—XIII ст. представлені на 12 пам'ятках цієї групи. 11 городищ виникли у XII-XIII ст. на новому місці.

Площу від 0,5 до 1 га мають 6 городищ (16%). У цій групі розміри коливаються від 0,55 га (Житомир - Замкова Гора) до 0,9 га (Новоград-Волинський Південне). Культурні шари IX-XIII ст. зафіксовані на 5 пам'ятках. Тільки на одному (Житомир - Соколова Гора) крім знахідок Київської Русі XII-XIII ст. немає нашарувань кінця I тис. н. е.

У третій групі, площею від 1 до 3 га, нараховується 6 городищ (16%). Розміри коливаються від 1 га (Городище на р. Кодинка) до 2,5 га (Новоград-Волинський Північне). На чотирьох пунктах, цієї групи зафіксовані матеріали IX-XIII ст. На двох пам'ятках зафіксовано культурні нашарування лише Київської Русі XII-XIII ст.

Найнечисленніші городища четвертої групи. їх всього 3 (8%). Найскромніше з них - Коростеньське IV городище має площу 9 га, а найбільше - Велике Грубське - 75 га. Городище на р. Церем займає 15 га. Грубське городище існувало протягом IX-XIII ст. Два інші пункти - лише у IX-X ст.

3. 3. Іскоростень – центр древлянських земель

Коли виникло місто Іскоростень? Це питання остаточно не вирішене ще й досі. Якщо брати до уваги перша згадка про нього в " Повісті временних літ ", яка датується 945 роком, то місту приблизно 1060 років. Чи вірно це? Адже офіційно визнано, що Києву вже більше 1500 років, хоча перша літописна згадка про нього датується 862 роком, а раніше він згадується в легенді про створення його Києм, який був першим полянським князем. Але в цій же легенді говориться, що одночасно "А у древлян було князівство своє", тому можливо допустити, що якщо було князівство, то і був центр цього князівства Іскоростень, якому щонайменше має бути стільки ж років, скільки і Києву, а якщо згадати вище наведені факти арабських хроністів, то можна думати, що Іскоростень ще древніший Києва. А чому б і ні? Адже тільки

завдяки розкопкам городищ № 1 і 3 археологом Звіздецький Б.А., проведених в останні роки, місто "постаріло" одразу на 250 років.

Стародавній Іскоростень знаходився на обох берегах річки Уж в тому місці, де вона розрізає високу скелясту грядку в районі сучасної території міського парку. Тут, недалеко одне від одного, знаходилося 4 городища невеликі укріплення з ровами і валами і 4 курганні групи, в яких нараховувалося понад 170 курганів. (На жаль, дві групи курганів, були знищені під час будівництва дороги). (Додаток № 8)

У 1911 році В.В. Хвойка досліджуючи кургани Коростеня, виділив 2 з них. Перший мав висоту до 5 метрів і діаметр до 18 метрів, був оточений по периметру ровиках. Під курганом, на рівні землі, були виявлені останки великого труни (розмірами 3,5 x 2 , 4 метри) з останками чоловічого і жіночого скелетів. Біля чоловічого були знайдені: залізний бойова сокира, залізний ніж, срібний кручений перстень, бронзова застібка, фрагменти кераміки; а біля жіночого 5 срібних скроневиx кілець , срібні та сердолікові намистини, підвіски з сердоліку і кольорового скла, срібний перстень і срібний бубонець. У другому кургані було знайдено тільки жіночий скелет , біля якого знаходилися 6 золотих скроневиx кілець, золоті сережки, залізні ножі та інші речі. Щодо обох курганів можна стверджувати, що в них були поховані представники знаті древлян; в першому, напевно , загиблий або померлий князь і його дружина, яка добровільно пішла з життя, згідно зі звичаями того часу, а в другому жінка княжого роду періоду кінця IX сторіччя.

Древлянські городища (гради) Іскоростеня це резиденції місцевої племінної знаті. Вони існували на території Коростенщини і в інших місцях на високо піднятих мисах і плато вздовж річки Уж.

"Гніздо " Коростенських городищ утворилося десь в V столітті , а до кінця VI століття між городищами утворилися поселення ремісників, челяді, молодших дружинників, які в сукупності утворили град Іскоростень.

Городище № 1, або "Замчище", "Замкова гора", «городище Мала», «Свята гора», «Кременниця», "Червона гірка" це майже 30-ти метрова гранітна скеля на природній скельній основі з майже прямовисними схилами на правому березі річки Уж, було оточене подвійним валом висотою 2,5-4 м. Княжий терем, який стояв у центрі городища оточував ще один вал, укріплений частоколом. Під час археологічних розкопок в 1925 році було виявлено, що воно займало площу 1,5 га. Розкопками було виявлено залишки восьми житлових будівель, бойові сокири, наконечники стріл і копій, ножі, долота, шила, намиста з сердоліку, фрагменти браслетів, уламки кераміки періоду епохи неоліту і до IX -X ст. (Додаток № 9, 10) Останні вказують, що територія городища була безперервно заселена кілька тисяч років. У розкопаному поруч з городищем могильнику з останками трупоспалення були виявлені прясельця для веретен, сердолікові підвіски, перстень і декілька арабських монет.

Розкопками останніх років на городище № 1 було виявлено значну кількість старожитних речей древлянського періоду. Це, в першу чергу, пара скроневиx сережок із золота, аналогічних прикрасам Великої Моравії, але, на думку вчених, вони могли бути виготовлені місцевими майстрами - ювелірами. У залишках одного з розкопаних будівель археологи знайшли унікальну срібну скроневу сережку у вигляді хижого птаха, яка спирається на овал основи з п'ятьма променями. Серед знайдених речей на городищі були також бронзові бубонці, бронзові гудзики - застібки, бронзові та срібні бляшки - накладки пасової гарнітури, срібні сережки, залізні ножі, вістря стріл, спис, арабський срібний дирхем, велика кількість уламків кераміки.

На відстані 1,3-1,5 км. від першого городища, в урочищі між вулицею Шатрищанська і правим берегом річки Уж, розташоване городище № 2 площею 0,05 га. (Додаток № 11) Під час розкопок цього городища в 1934 році було виявлено напівземляне житло розміром 5x5.5 м. У центрі приміщення знаходився товстий шар залишків багаття, в різних місцях були знайдені шиферні пряслиця, уламки керамічного посуду, кам'яні жорна,

точила, залізні сокири, долота, тесла. Неподалік від житла була виявлена житлова кліть, яка була частиною конструкції валу.

У 1940 році експедиції інституту археології під керівництвом Гончарової і Довженко продовжили дослідження другого городища. Ними був виявлений землекам'яний вал, в якому були вбудовані з внутрішньої сторони рубані кліті - житла. На території городища знаходилося декілька напівземлянкових жител, в центрі яких розташовувалися печі кам'янки. У нижньому культурному шарі знаходилися уламки ліпного посуду походженням VIII- IX ст, а у верхньому - гончарного посуду XI- XII ст. На городищі були знайдені і залишки ковальського виробництва болотна (залізна) руда, шлаки, вироби із заліза та їх фрагменти сокири, тесла, ножиці, серпи, а також уламки глиняного та скляного посуду, жорна, залишки обгорілого проса. Виходячи з знахідок на городищі № 2, можна стверджувати, що жителями цього городища були прості ремісники і землероби.

Городище № 3 (по різних даних його площа від 0,6 до 1 га). Розташоване на високій скелі, де зараз встановлено пам'ятник князю Малу. У 1934 році на території городища було знайдено скарб, що складався зі срібних прикрас чеського походження, який був переданий на зберігання в Київський Державний історичний музей.

З 2001 року співробітниками Інституту археології на городище № 3 проводилися стаціонарні розкопки, під час яких було виявлено кам'яно-глиняний фундамент будівлі, близько 4000 уламків кераміки, які датуються IX- XVIII століттями, залишки ковальського виробництва, вироби із заліза ножі, напилік, пила, булава, стріла, періоду X- XIII століть; кілька виробів з кольорових металів срібна угорська монета, срібні дротяні скроневі кільця.

Найбільшим з Коростенського городищ було четверте (Городище № 4), що знаходилося на лівому березі р. Уж. Городище займало площу близько 9 га. Зі сходу обмежувалося неприступним скелястим берегом, з півночі обривом широкого кар'єра каменоломні, з півдня глибоким яром. З трьох сторін городище оточував земляний вал висотою біля 5 м. і глибокий

рів . У західній частині в городище було два входи, можна припустити, що тут були масивні дерев'яні ворота. Це городище фактично не досліджувалась археологами. Культурні шари тут були повністю знищені під час видобувних і господарських робіт на протязі багатьох століть і тільки час від часу на території городища знаходили окремі стародавні речі, залізні вироби, шиферні пряслиця, мідні хрестики. На думку археологів, городище № 4 не є пам'яткою часів древлян , а було споруджено набагато раніше в I тисячолітті до нашої ери.

Три городища на правому березі р. Уж приблизно в VI ст. і з'явилися як "град" Іскоростень. Городища розташовані на трьох окремих природно ізольованих точках, але в зоні візуальної видимості. Швидше за все, що спочатку вони виникли як три незалежні одне від одного укріплення, а пізніше утворили єдиний центр Іскоростень. Невеликі за площею, тобто, і за кількістю населення городища, як не дивно, мали поблизу великої курганний некрополь, який вказує на велику кількість населення, яке проживало поза межами укріплень. "Град" обносять валом, перед яким, де це було можливо, викопували рови, заповнювали їх водою.

У середині X століття , коли Іскоростень згадується в літописі , це вже було місто - фортеця , неприступний для війська київського князя. Старання київських воєвод, під час облоги Іскоростеня княгинею Ольгою в 946 році , взяти його штурмом, закінчилися невдало. А ми можемо згадати, що перед військом київського князя тремтіла навіть Візантія.

Отже, зробивши аналіз городищ літописного Іскоростеня, можна відмітити, що це місто було центром древлянської землі і мало велике значення у давньоруські часи.

Висновки

Підбиваючи короткі підсумки нашого дослідження, відзначимо його найбільш суттєві положення.

Древлянський племінний союз наприкінці I тис. н. е. займав обширні простори Правобережжя Українського Полісся у межиріччях Дніпра - Тетерева, Случі та Горині. Згідно з підрахунками Б. А. Звіздецького, загальна площа племінної території складала не менше 28-29 тис. кв. км. У трьох випадках з чотирьох її межі визначалися природно-географічними умовами та рельєфом регіону. Найбільш щільно були заселені внутрішні простори вздовж головних водних артерій - рік Уж, Ірша, Норинь, Случ, верхньої та середньої течії Уборті, а також плодючі лісові ґрунти навколо Овруцького кряжу.

На підставі аналізу археологічного матеріалу, отриманого в ході досліджень, на племінній території древлян можна виділити два десятки укріплених поселень з культурними нашаруваннями кінця I тис. н. е. Є всі підстави пов'язувати їх з безіменними "градами" древлян, що згадуються "Повістю минулих літ" при висвітленні подій 945-946 рр.

Археологічні та писемні джерела свідчать, що саме "гради" були найдавнішим типом східнослов'янських міст, де концентрувалися представники правлячої верхівки - князі, "мужи лучшие", дружина. Найважливішими функціями цих перших східнослов'янських міських утворень були: адміністративно-політична, редистрибутивна (концентрація та перерозподіл додаткового продукту), а також культова. Втрата найбільш суттєвих функцій вела до неминучої загибелі "граду". Саме це й сталося з укріпленнями древлян, коли велика київська княгиня Ольга після придушення древлянського повстання 945-946 рр. провела у регіоні адміністративно-фіскальну реформу, фізично усунувши від участі в перерозподілі додаткового продукту місцеву владу. В результаті реформи Ольги запустила більшість древлянських "градів". Лише п'ять із них, де були посаджені представники великокнязівської адміністрації і, очевидно, розташовані військові гарнізони, демонструють безперервну лінію розвитку протягом усього давньоруського періоду.

Звичайно, дана робота не може повністю розкрити теми, і тому її слід

розглядати як можливу версію. Безперечно, тема древлянських городищ у дослідженні Б. А. Звіздецького, заслуговує на більшу увагу, що наблизить нас до чіткішого уявлення заснування та розвитку городищ.

Результати роботи дозволяють окреслити особливості розвитку древлянських городищ у дослідженні Б. А. Звіздецького, їх можна використати при викладанні факультативних занять курсу «Історія Древлян» в середніх загальноосвітніх закладах, особливо в класах з поглибленим вивченням предметів суспільно-гуманітарного профілю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонович В. Археологическая карта Волынской губернии, Москва, 1900
2. В. Б. Антонович Древности Юго-Западного края. Раскопки в стране древлян. Материалы для археологии России, № 11, СПб., 1893
3. Бойко О. Д. Історія України - К.: Академвидав. - 2010
4. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України. - Тернопіль. – 2008
5. Звіздецький Б. А. Археологічні дослідження в північно-східних районах Житомирського Полісся. Матеріали до дослідження археологічної карти області: Коростенський, Овруцький та Народицький райони. Коростень, Інститут археології НАНУ. - 2008
6. Звіздецький Б.А. Городища ІХ-ХІІ ст. на території літописних древлян - К. : 2008
7. Б. А. Звіздецький, В. І. Польгуй, А. В. Петраускас. Нові дослідження стародавнього Іскоростеня // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К.: Корвінпрес. - 2004
8. Звіздецький Б.А. Основні етапи розвитку стародавнього Малина. – Малин. - 1996
9. Звіздецький Б. Про деякі підсумки і перспективи вивчення археологічних пам'яток Овруччини, Режим доступу до видання: www.ovtuch.info2007-2013
10. Зубрицька А.О., Коваль О. А., Петраускас А. В. Нові дослідження літописного Возвягля та його округи, Київ-Чернігів. - 2012
11. Іващенко О. Житомирська земля за часів Київської Русі. - Житомир: Полісся, 2001
12. Каповський Ю. Пам'ятники давнини на Житомирщині // Радянська Житомирщина, 20 травня 1979
13. Колеснікова В. А. До історії досліджень курганів у Коростені та Овручі в 1911р. – Режим доступу до видання: www.ovtuch.info2007-2013

14. Літопис руський. За Іпатським списком. Переклав Л. Махновець, К.: Дніпро – 1990
15. Рудий В. Селища древлян на Житомирщині // Археологічні дослідження Львівського університету. 2004, випуск № 7, с. 257-269
16. Русанова И. П. Археологические памятники второй половины I тысячелетия н. э. на территории древлян // Советская Археология. 1958. - № 4
17. Русанова И. П. Территория древлян по археологическим данным // Советская Археология 1960.- № 1
18. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Языческие святилища древних славян, М.: Ладога - 100, 2007
19. Романчук О. Деякі аспекти життєвого шляху та наукової діяльності археолога Богдана Звіздецького // Надслучанський вісник. – 2007. - №63/64 (9 червня). – с. 3
20. Студінський В. Древляни: місце і роль в давньоруській історії // Волинь-Житомирщина, Історико-філологічний збірник з регіональних проблем, 2009 № 18
21. Тарабукін О.О. Сільські поселення на Житомирщині в IX- XIII // Житомирська земля за часів Київської Русі, Житомир: Полісся. - 2001
22. Толочко П. О., П. П. Толочко Київська Русь - К. : Альтернативи. - 1998
23. Толочко П. П. Основні досягнення та перспективи розвитку давньоруської археології України // Археологія 1987.- № 57
24. Фехнер М. В. Наконечник ножен меча из кургана близ Коростеня // Советская археология. - 1982. - № 4
25. Ярмошик І. І. Археологічні пам'ятки епохи Київської Русі на Житомирщині // Житомирська земля за часів Київської Русі. Житомир: Полісся - 2001

